

УДК 737.1(94:297)

Євген Лемберг

аспірант,

Національна академія керівних
кадрів культури і мистецтва
(Київ, Україна)

Yevgen Lemberg

postgraduate student,

The National academy of
culture and arts managing staff
(Kyiv, Ukraine)

yevlem@gmail.com

ORCID: 0000-0002-8012-1501

**РАНІШЕ НЕВІДОМИЙ НАПІВДИРХАМ М.Д. МУХАММАДІЯ 183 Р.
Х. (799/800 Р.Н.Е.) – ПІДТВЕРДЖЕННЯ КАРБУВАННЯ ФРАКЦІЙНИХ
НОМІНАЛІВ СРІБНИХ МОНЕТ У РАНЬОМУ АББАСИДСЬКОМУ
ХАЛІФАТІ**

**AN UNKNOWN 183AH (799/800 AD) MUHAMMADIA MINT HALF-
DIRHAM – THE CONFIRMATION OF THE FRACTIONAL COIN PRODUCE
IN THE EARLY ABBASID CALIPHATE**

Анотація

*У цій статті автор звертається до питання про випуск в Аббасидському халіфаті першого періоду карбування (середина VIII – початок IX століття н. е.) срібних монет фракційних номіналів та вводить до наукового обігу раніше невідомий напівдирхам м.д. Мухаммадія 183 р. х. (799/800 р. н. е.). **Мета дослідження.** Автор обговорює можливу атрибуцію цієї монети і наводить низку прикладів та аргументів, пропонує атрибуцію цієї монети карбуванню монетного двору Мухаммадія, розташованого у провінції Армінія, відомому за альтернативною назвою – Ма'дан Баджунайс. Розглядається питання щодо використання фракційних номіналів у різних регіонах халіфату, продовжуючи наукову дискусію щодо наявності єдиного стандарту карбування монет або побутування регіональних відмінностей.*

Висновки. У процесі пошуку фракційних номіналів дирхам автор торкається теми визначення поняття дирхам в цілому, визначаючи цим назву монети чи прив'язку до монети певної маси та ваги. Математичний підрахунок та використання сучасного графічного редактора дозволяє легко встановити

первинну площу поля монети та її вагу, що відповідає вазі половини дирхама – нісфа.

Також під час дослідження фракційного карбування монетного двору в Мухаммадія автором наводиться порівняння із фракційними монетами карбування монетних дворів Арран, Ма'дан Баджунайс і Табаристан.

Для доведення існування фракційних номіналів у монетній справі аббасидського халіфату до аналізу залучено нововиявлені монети, що були виставлені на продаж на світових нумізматичних аукціонах. Це дало змогу дослідити якісні зображення та метричні характеристики фракцій дирхам. Уводячи до наукового обігу нові монети фракційних номіналів та наводячи їх аналіз, автор оглядає також кілька екземплярів монет з ознаками імітативного карбування, за основу імітації для виготовлення яких було використано напівдирхам. Окрім імітаційного, або неофіційного карбування, також аналізується субератна монета, явно виготовлена фальшивомонетниками з метою завдати збитку грошовому обігові.

Для виключення ймовірності віднесення введених до наукового обігу монет монетного двору Мухаммадія до карбування інших монетних дворів, які могли б використати таку ж назву, у даній розвідці наведено додаткові висновки та аргументи щодо віднесення описуваних монет саме до карбування м. д. Мухаммадія II, що відповідає срібній шахті Баджунайс. Велика рідкісність подібних знахідок свідчить про обмеженість монетних випусків, а розташування монетних дворів – про спрямованість цих монет на локальні потреби таких провінцій, як Армінія, або навіть на забезпечення торгівлі з північними сусідами халіфату.

Для обрахунку вагових стандартів та метричних характеристик монет автором застосовано та описано власну методику обрахунку первинної ваги монети, якщо дослідження проводилось із монетами, що мають втрати та обламани по краю тощо.

На завершення автором також висловлено думку про можливе ймовірне відношення цих емісій до тотожних, відомих на території України «різан» – фрагментованих куфічних дирхам, котрі широко використовувалися в обігу.

Ключові слова: Аббасидський халіфат, фракційні номінали дирхам, м. д. Мухаммадія, обрахунок первинної площі та ваги монет із втратами, монети з нумізматичних аукціонів.

Abstract

In this study, we explore the issuance of fractional silver denominations during the formative phase of the Abbasid Caliphate (mid-8th to early 9th century CE), focusing on a previously unrecognized half-dirham minted in AH 183 (799/800 CE) in

Muhammadiya. **The objective** is to propose a probable attribution for this coin, suggesting its origination from the Muhammadiya mint in the Armenian province, alternatively known as Ma'dan Bajunays. This analysis contributes to the ongoing scholarly discourse regarding the uniformity versus regional variability in the coinage standards of the Abbasid era.

Conclusions: The investigation into fractional dirhams extends to a broader examination of the dirham concept, delineating it as a monetary unit with specific mass and weight parameters. Utilizing mathematical modeling and advanced graphic editing tools, we reconstruct the original dimensions and mass of the coin, aligning with the value of a nisf (half-dirham).

This research also encompasses a comparative study of fractional coinage from the mints of Muhammadiya, Arran, Ma'dan Bajunays, and Tabaristan. New findings, surfaced through international numismatic auctions, allow for an in-depth analysis of fractional dirhams' quality, imagery, and metrics. The study further delves into examples of coins displaying imitative minting patterns, primarily based on the half-dirham. The examination extends to suberat coins, ostensibly crafted by counterfeiters, impacting the currency circulation adversely.

To distinguish the Muhammadiya mint's coins from those of contemporaneous mints potentially sharing its nomenclature, the study introduces additional evidence and reasoning, affirming the association of the described coins explicitly with the Muhammadiya II mint, linked to the Bajunays silver mine. The scarcity of such coinage highlights the limited nature of these issuances and underscores their role in addressing local demands within regions like Arminiya and facilitating trade with the northern neighbors of the caliphate.

The methodology employed for the assessment of the coins' original weight, particularly those exhibiting wear and tear, is meticulously detailed, demonstrating a novel approach to historical numismatic analysis.

In concluding, the study posits a potential correlation between these emissions and the "rezanas" discovered within Ukrainian territory – fragmented Kufic dirhams that were prevalent in circulation, further enriching our understanding of the Abbasid monetary system's complexity and reach.

Key Words: Abbasid Caliphate, fractional dirham denominations, Muhammadiya mint, estimation of original area and weight of damaged coins, coins from numismatic auctions.

Питання карбування т. зв. фракційних номіналів срібних монет у ранньому Аббасидському халіфаті, тобто в так званій першій період грошового обігу¹, комплексно не опрацьоване дотепер. Багато в чому це пов'язано з відсутністю

---

¹ Album, 2011: 45.

загально визнаної теорії про наявність єдиного для всього халіфату стандарту карбування срібних монет або відсутності такого стандарту взагалі. Варто коротко нагадати, що наративні джерела, які дійшли до нас, наприклад, книга Ахмада бін Яхії аль-Белазурі «Футх аль-бульдан», стверджують, що ще омейядський халіф Абд ал-Малік встановив такий стандарт². Однак спроби застосувати дані письмових джерел до відомих монет і знайти загально визнане пояснення поки не дали результату.

Слідом за такими нумізматами, як Майкл Байтс, Норман Д. Ніколь та іншими, автор дотримується позиції про одночасне існування в халіфаті низки регіональних стандартів для срібних монет, очевидно, пов'язаних з якимись локальними стандартами ваги. Адам Абдулла вказує на існування «облікових грошей», за суттю теоретичних або умовних рахункових, які використовувалися для розрахунків платежів та податків тощо, а також фізичних монет, які мали відмінності у внутрішній цінності (тобто мали трохи різний кількісний склад срібла в монеті)³. І хоча розбіжності цієї норми між різними регіонами можуть здаватися незначними, проте вони помітні і можуть дати цілеспрямованому дослідникові цікаві підказки про особливості функціонування економіки халіфату.

Загалом, проведені автором виміри доступних йому аббасидських срібних монет аналізованого періоду, стан збереженості яких – щонайменше «extra fine» за шкалою В. Шелдона, дали розбіжність мас одиничних монет різних провінцій від приблизно 2,30 г (північно африканські монетні двори) до більш ніж 3,00 г (двори Хорасана) із середнім значенням за всіма дворами та провінціями в межах 2,85 г. При цьому слід взяти до уваги, що розрахована середня величина не враховує вищевказані регіональні відмінності, але наводиться тільки для ілюстрації того, яку срібну монету періоду, що розглядається, зазвичай називають «дирхамом».

Проблема визнання локальності стандартів срібних монет у розглянутому періоді багато в чому не дозволяла визначитися з питанням існування т. зв. фракційних номіналів, тобто срібних монет, свідомо викарбуваних на монетних кружках часткової маси, представляючи таким чином дрібні номінали дирхама. Так, досить добре відомі рідкісні аббасидські срібні монети карбування монетного двору Сана'а(صنعاء) в Ємені. Про них Стівен Альбум пише: «Ранні дирхами {м. д. Сана'а}... відповідають стандарту близько 1 –1,2 г, що випускалися до правління халіфа аль-Ма'муна включно» (переклад – Є. Л.)⁴.

Однак, чи можна вважати ці монети саме дирхамами, а не їхнім фракційним номіналом? Адже для цього монетного двору відомі ще більш рідкісні срібні монети зазначеного періоду з меншою вагою. При цьому можна тільки висловити

² al-Baladhuri, 1924: 262.

³ Abdullah, 2020: 1.

⁴ Album, 2011: 104.

подяку стародавнім монетним майстрам – вони люб'язно включили назву номіналів таких монет прямо в текст монетної легенди! Наприклад, монета м. д. Сана'а, 208/209 р. х. (маса – 0,74 г, Мал. 1). На полі реверсу монети, нижче звичайного символу віри, є арабський напис «сулс», (ثلث) що означає $\frac{1}{3}$. Відповідно, якщо цю монету сприймали як одну третину стандартної монети, то повний дирхам мав важити приблизно 2,25 г (можливо, більше, оскільки до нас дійшла обламана по краю монета).

Мал. 1. Сулс, 208–209 р. х., м. д. Сана'а

Ще один приклад – монета м. д. Сана'а, 210 р. х. (маса – 0,61 г, Мал. 2). Сана'а, 210 р. х. (маса – 0,61 г, Мал. 2). Знову ж таки, у полі реверсу монети, нижче стандартного символу віри, є арабське слово «руб'а» (ربع), що означає «чверть». Використовуючи відому нам масу монети, можна легко встановити, що «цілою» вважали вагу близько 2,44 г.

Мал. 2. Руб'а, 210 р. х., м. д. Сана'а

Звідси можна зробити висновок, що більш широко поширені монети м.д. Сана'а зазначеного періоду. Сана'а зазначеного періоду, що мають масу бл. 1,1-1,2 г і названі С. Альбумом дирхамами, є, по суті, т. зв. «нісфами» (نصف), тобто напівдирхамами. При цьому цікавим фактом є те, що срібні монети цього монетного двору теоретичної локальної «повної маси» – бл. 2,4 г, досі не виявлені! Можливо, їх узагалі не існувало або вони карбувалися з деяким іншим найменуванням монетного двору, і, відповідно, досі не атрибутовалися до емісії Ємену. Тут відкривається широке поле для гіпотез, особливо для ретельнішого аналізу монет цієї вагової норми, сьогодні ідентифікованих карбуванню Північної

Африки (наприклад, загадковий монетний двір Мубарака). Втім, це питання виходить за межі даної роботи.

Ще один фактор, що ускладнює дослідження, – це використання арабського терміна «дирхам» у випускній формулі обговорюваних монет, незалежно від їхньої маси (йдеться про круговий напис аверсу, відомий серед нумізматів під назвою «Бісміллах»). Якщо прочитати цю формулу на монетах, зображених на Мал. 1 і 2, так само й на інших аббасидських срібних монетах різних монетних дворів цього періоду, то початок напису незмінно свідчить:

بِسْمِ اللَّهِ ضَرَبَ هَذَا الدَّرْهَمَ..

«В ім'я Аллаха викарбувано цей дирхам» (*sic!* – Є. Л.)

Фактично, можна стверджувати, що під терміном «дирхам» розуміли саме срібну монету, без прив'язки до її маси.

Це зауваження слід врахувати, якщо звернутися до іншого прикладу монети фракційного номіналу та іншого монетного двору. Йдеться про раніше описаний та опублікований автором «сулс» м. д. Арран, 202 р. х.⁵ Параметри монети були реконструйовані за методикою автора і встановлені у таких величинах: маса – 0,86 г, розмір у діаметрі – 13,6 мм (Мал. 3).

Мал. 3. Сулс, 202 р. х., м. д. Арран

Варто зазначити, що, на відміну від сулсів м. д. Сана'а, на сулсі м. д. Арран відсутня будь-яка вказівка про те, що ми маємо справу з фракційним номіналом. По суті, якби дирхами цього монетного двору не були б широко відомі й доступні для вивчення, сучасному дослідникові було б неможливо сказати, що монета, зображена на Мал. 3, – фракційний номінал такого дирхама!

Мабуть, з цієї причини а також через велику рідкість знахідок монет фракційних номіналів у науковій літературі, практично, відсутні описи таких монет. Так, у «Переліку ісламських монет» С. Альбума під № 222Н наводиться

⁵ Lemberg, 2015: 16.

єдиний напівдирхам м. д. Мухаммадія 209 р. х.⁶ Вочевидь, йдеться про монету із зібрання American Numismatic Society, № ANS 1953.27.1. Монета має масу 1,1 г і розмір 18 мм. При цьому за фотографією, наведеною в базі даних ANS, монета не дуже гарно збереглася⁷.

Окремої уваги потребують дуже рідкісні срібні монети карбування м.д. Табарістан 175 р. х., які виготовлялись із використанням «стандартного» набору аббасидських написів, тобто з написом «дирхам» на монеті, але за одночасним локальним ваговим стандартом так званих хемідрахм Табарістану (біля 2,00 г)⁸.

Цікавий напівдирхам або нісф, був зафіксований дослідником Арамом Варданяном у книзі, присвяченій карбуванню аббасидських монет у провінціях історичної Вірменії⁹. Він наводить нісф м. д. Ма'дан Баджунайс 193 р. х. масою 1,49 г з посиланням на аукціон 1987 р. № 57, лот № 355 аукціонного дому Спінк (Мал. 4)¹⁰.

Мал. 4. Нісф, 193 р. х., м. д. Ма'дан Баджунайс

На додаток до цієї монети в останній час у каталогах низки аукціонних домів з'явилися відомості про монети аббасидського халіфату раннього періоду карбування із заявленою вагою, яка відповідає фракційному номіналу. Перш за все треба зазначити про ще один екземпляр вищезгаданої монети карбування м.д. Ма'дан Баджунайс, 193 р. х., тобто другий відомий, який був зафіксований в каталозі аукціонного дому Др. Буссо Пеус Нахфолгер, аукціон від 4 листопада 2020 р., № 427, лот 735. Автор опису до цього каталогу визначає що «{монета, яку описав А. Варданян} була відкарбована тією ж самою парою штемпелів, що вказує на незначну кількість карбування» (переклад – Є. Л.)¹¹.

22 травня 2021 року аукціонний дім Леу Нумізматік навів у своєму каталозі WEB-аукціону 16 зображення та опис відразу двох раніше невідомих аббасидських монет того ж самого монетного двору, а саме м. д. Ма'дан Баджунайс 191 р. х. (лот

⁶ Album, 2011: 48.

⁷ American Numismatic Society, MANTIS: A Numismatic Technologies Integration Service. #1953.27.1.

⁸ Malek, Hodge M., Ashton, Richard, 2004: 124.

⁹ Vardanyan, 2011: 94.

¹⁰ Spink & Son. Аукціон 57. Лот 355.

¹¹ Dr. Busso Peus Nachf. Аукціон 427. Лот 735.

4419) та 217 р. х. (лот 4445). Автор каталогу вже називає кожну з обох монет напівдирхамом. В описі монети 191 р. х. вказано, що вона має масу 2,08 г, розмір – 19 мм. В описі монети 217 р. х. вказано, що вона має масу – 1.42 г, розмір – 18 мм. Для обох монет аукціоніст коментує, що це, «можливо, донативний випуск» (переклад – Є. Л.)¹².

Ще одна особлива срібна монета цього номіналу також продавалась через аукціонний дім Леу Нумізматик, а саме 24 жовтня 2020 року, Аукціон 7, лот 2073. Це монета чекану м. д. Мадінат ас-Салам, 175 р. х., яка має ознаки донативного карбування через особливості розміщення послідовності написів. Її детальний аналіз виходить за межі цієї статті, але треба вказати, що монета має масу 1,4 г та діаметр – 19 мм. Укладач каталогу продажів аукціону назвав цю монету напівдирхамом і надав їй зображення та докладний опис¹³.

Закінчуючи огляд цих нових нумізматичних матеріалів, варто зазначити ще про дві срібні монети з можливими ознаками імітативного, тобто неофіційного карбування, але формальним віднесенням до раньоаббасидських дирхамів, точніше – напівдирхамів. Це срібна монета масою 1,80 г, яка була описана в каталозі аукціонного дому Др. Буссо Пеус Нахфолгер, аукціон від 16 червня 2020 р., № 426, лот 454, як «мала драхма вагою в Табарі-дирхам 204 р. х., Урмія або, скоріше, **помилково написана** Армінія...» (переклад та виділення – Є. Л.)¹⁴.

Інша монета фіксується в каталозі аукціонного дому Стівен Альбум Рідкісні Монети, аукціон від 26 січня 2023 р., № 45, лот 246. Срібна монета описана як «AR ½ дирхам (1,2 г Мадінат ас-Салам, 192 г. х., ...але карбована спеціальними штемпелями, виробленими для напівдирхаму, хоча номінал на монеті залишився як «хазал-дирхам» («цей дирхам» – Є. Л.), офіційний стиль (sic! – Є.Л.)» (переклад – Є. Л.)¹⁵. Тут треба зауважити, що надане в каталозі зображення монети, скоріше, свідчить про *неофіційний* стиль напису, особливо це помітно в особливостях почерку написів реверсу монети.

Щоб закінчити цей огляд монет, варто згадати фальшиву, субератну монету (маса – 1,36 г, діаметр – 19 мм), яка копіює невідомий аббасидський донативний напівдирхам, карбований без зазначення монетного двору та року карбування. Але репертуар написів, загальна стилістика та згадування імені Джа'фар на реверсі свідчать про те, що оригінальна автентична монета мала карбуватися приблизно в районі 180 р. х., тобто 796/797 р. н. е. під час правління аббасидського халіфа Харуна ар-Рашида. Зображення та опис цієї фальшивої монети були зроблені в каталозі вже згаданого аукціонного дому Леу Нумізматик 26 лютого 2022 р.¹⁶

¹² Leu Numismatic. Веб-аукціон 16. Лот 4419, Лот 4445.

¹³ Leu Numismatic. Аукціон 7. Лот 2073.

¹⁴ Dr. Busso Peus Nachf. Аукціон 426. Лот 454.

¹⁵ Stephen Album Rare Coins. Аукціон 45. Лот 246.

¹⁶ Leu Numismatic. Веб-аукціон 19. Лот 3601.

Тим цікавішою видається обламана по краю аббасидська срібна монета, яка потрапила авторові для вивчення і визначення. Було встановлено, що монета містить вказівку на місце і дату її карбування: Мухаммадія 183 р. х., масою 1,32 г і діаметром близько 20 мм (Мал. 5).

Загалом, дизайн монети і репертуар написів повністю відповідають стандарту, прийнятому в ранньому Аббасидському халіфаті.

Мал. 5. Нісф, 183 р. х., м. д. Мухаммадія

Аверс: поле монети відокремлене від краю двома концентричними «перлинними» лініями кругового обідка. Між зовнішнім обідком та межею штемпеля є 6 аннулетів (один із них зберігся частково) у вигляді великого кружка **O**. У полі аверсу – легенда трьома рядками:

لا اله إلا
الله وحده
لا شريك له

Немає Божества, крім одного Аллаха, і немає йому співтовариша

Кругова легенда навколо поля аверсу:

بسم الله ضرب هذا الدرهم بالمحمدية سنة ثلث وثمانين و مئة

В ім'я Аллаха викарбовано цей дирхем у Мухаммадії році сто вісімдесят третьому

Реверс: поле монети відокремлене від кругового напису вздовж канта монети лінійним обідком із двох концентричних ліній. Зовнішня – «перлинна», внутрішня – одинарний круговий лінійний обідок.

У полі реверсу – легенда трьома рядками (т. зв. «Аббасидський символ віри»):

محمد
رسول
الله

Мухаммад – посланець Аллаха

Круговий напис знаходиться між круговим мотузкоподібним обідком уздовж канта монети і круговим лінійним обідком уздовж краю штемпеля монети. До цієї лінії цього кругового обідка примикають сліди чотирьох (?) аннунетів у вигляді невеликих кружечків **o**.

Текст кругової легенди – майже стандартний текст: Коран 9:33: 33-й аят 9-ї сури:

محمد رسول الله أرسلوه بالهدى ودين الحق ليظهره على الدين كله ولو كره المشركون

«Мухаммад – посланець Аллаха, хто послав Свого Посланця з прямим шляхом і релігією істини, щоб перевершити нею всі інші релігії, хоч би це й було ненависне для багатобожників!»¹⁷.

Будучи абсолютно звичайним зразком з урахуванням репертуару написів, обговорювана монета явно вибивається із загального ряду аббасидських срібних дирхамів як за вагою, так і за розміром. З урахуванням того, що вказаний екземпляр обламаний по краю, для об'єктивної оцінки цієї відмінності слід постаратися відновити масу монети в її первісному, цілісному стані.

Відповідна методика, що використовує можливості програмного продукту Adobe® Photoshop®, була раніше розроблена автором та детально описана у статті, присвяченій сулсу м. д. Арран¹⁸. У більш нових версіях цього програмного продукту, наприклад Adobe® Photoshop® 2024, процес вимірювання ще більше спростився: зараз достатньо завантажити скановане зображення монети, скористатися допомогою вбудованого у програму штучного інтелекту для якісного вибору об'єкта вимірювання на зображенні та вибрати меню: «Зображення» – «Аналіз» – «Запис вимірювання». Програмний продукт виведе таблицю з вимірами обраного об'єкта вимірювання, включно з площею об'єкта. Ця площа нам потрібна для встановлення приблизної поверхневої щільності монети в її збереженому стані. Для цього скановане зображення монети (1:1, 1200 dpi, що дає якість сканування, яка дорівнює 47,244 крапки на міліметр) завантажуються до програми та проводиться вимірювання площі зображення в пікселях.

¹⁷ Preslavnyi Koran, 2015: 116.

¹⁸ Lemberg, 2015: 16–25.

У нашому випадку вимірювання дало величину 684 746 пікселів, що дає змогу обчислити площу (s): $s = 684746 / (47,244)^2 = 306,79 \text{ мм}^2$.

Використовуючи цю величину, можна розрахувати поверхневу щільність монети (ε), тобто співвідношення маси зразка (m) до площі його поверхні (s):

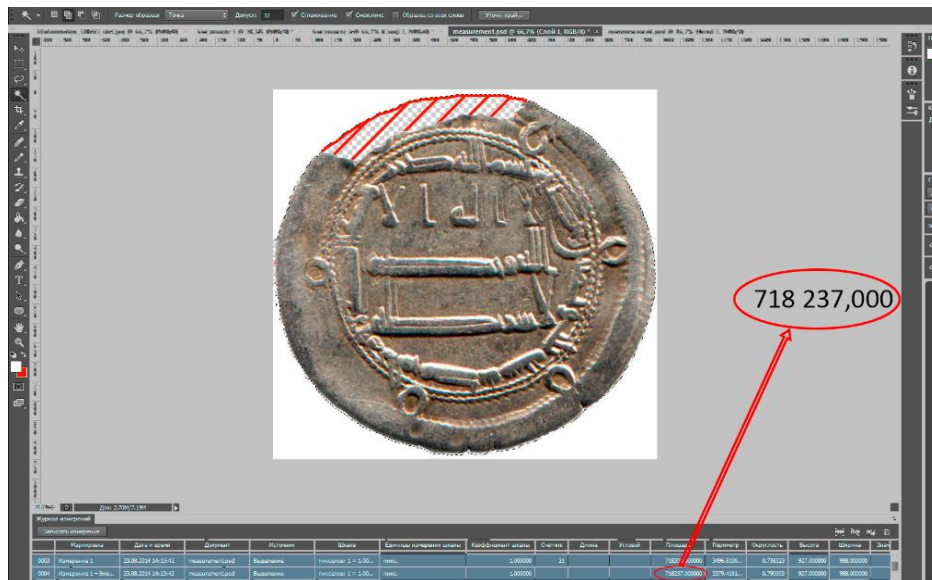
$$\varepsilon = \frac{m}{s} = \frac{1,32}{306,79} = 0,004303 \text{ г/мм}^2$$

Далі необхідно здійснити реконструкцію первісної площі монети. У цьому випадку це зробити досить легко, оскільки облом краю зразка неглибокий, і первісна форма досить очевидна.

Мал. 6. Реконструкція площі монети

Далі реконструйоване зображення монети знову вимірюється у програмі Adobe® Photoshop® з використанням меню: «Зображення» – «Аналіз» – «Запис вимірювання».

Мал. 7. Вимірювання зображення монети в Adobe Photoshop

Вимірювання реконструйованого зображення дало величину 718237 крапок, що у використовуваній роздільній здатності сканування зображення (1:1, 1200 dpi)

дає передбачувану площу монети в цілому вигляді (S), що дорівнює $321,8 \text{ мм}^2$. Маючи ці значення, передбачається можливим розрахувати приблизну масу монети в її первісному вигляді (M), перемноживши величини поверхневої щільності (ϵ) та отриманої площі (S).

Така маса розглянутої монети дозволяє впевнено віднести її до половинного номіналу стандартного дирхама, тобто т. зв. «нісф». Доречним буде також порівняти діаметр обговорюваної монети з діаметрами відомих нам дирхамів цього ж року карбування інших монетних дворів халіфату:

Мал. 8. Порівняння діаметра нісфа та дирхамів (в одному масштабуванні)

На Мал. 8 наведено зображення таких монет¹⁹:

1. Нісф, м. д. Мухаммадія, 183 р. х. Діаметр – 20 мм. Маса – 1,385 г (відновлена).
2. Дирхам, м. д. Мухаммадія, 183 р. х. Діаметр – 25 мм. Маса – 2,98 г.
3. Дирхам, м. д. Армінія, 183 р. х. Діаметр – 25 мм. Маса – понад 2,59 г (монета злегка обламана).
4. Дирхам, м. д. Арран, 183 р. х. Діаметр – 22 мм. Маса – 2,75 г.

Можна легко переконатися, що навіть порівняно з дирхамом м.д. Арран, що має найменшу відмінність діаметра від діаметра розглянутої монети, різниця в розмірі очевидна. Отже, можна впевнено говорити про те, що обговорювана монета справді має характеристики фракційного номіналу «нісф» із масою, що становить половину дирхама.

Однак, дискусійною залишається відповідь на питання про фактичне місце карбування розглянутої монети. Річ у тім, що, як переконливо було показано М. Байтсом у його статті, присвяченій встановленню фактичного місця карбування

¹⁹ Усі монети – з бази даних автора.

серії аббасидських срібних монет із позначенням м.д. «Мухаммадія»²⁰, одночасно функціонували два монетні двори з цією назвою. Один – давно відомий монетний двір на території сучасного Ірану, що відповідав стародавньому місту Рей²¹. Інший, згідно із беззаперечними висновками М. Байтса, – на території провінції Армінія і відповідав срібній шахті Баджунайс.

Аббасидські монети монетного двору Ма'дан Баджунайс (معدين باجنيس) добре відомі. І, як показано М. Байтсом, у цьому місці аббасидська влада карбувала монети, послідовно змінюючи назву двору: спершу був Харунабад, далі – Харунія, потім Мухаммадія і, врешті-решт, Мад'ан Баджунайс. Як показано тим же автором, у 171–190 рр. х. зазначений монетний двір функціонував під назвою «Мухаммадія». Для власне дирхамів за допомогою наявних на реверсі монет імен намісників та інших аббасидських чиновників удалося провести поділ обох серій на монети Мухаммадії I (Рей) і Мухаммадії II (Баджунайс).

Чи можна атрибутувати розглянуту монету одному з цих дворів?

Наведемо для початку зображення відомих варіантів монет 183 р. х. карбування Мухаммадії I і II, а для зручності порівняння – також обговорювану монету (Мал. 9–12):

Мал. 9. Дирхам (варіант 1), м. д. Мухаммадія I, 183 р. х.²²

Мал. 10. Дирхам (варіант 2), м. д. Мухаммадія I, 183 р. х.²³

²⁰ Bates, 2011: 14–17.

²¹ Miles, 1938: 32.

²² Zeno, # 83321.

²³ Zeno, # 83528.

Мал. 11. Дирхам (варіант 3), м. д. Мухаммадія I, 183 р. х.²⁴

Мал. 12. Дирхам, м. д. Мухаммадія II, 183 р. х.²⁵ (ліворуч) і досліджувана монета (праворуч)

Можна зазначити, що обговорювана монета має на аверсі аннулети того самого типу і, найімовірніше, в тій самій кількості, що й сучасний їй дирхам м.д. Мухаммадія II (Баджунайс), а також 3-й варіант дирхама м.д. Мухаммадія I та відмінний від нього. Мухаммадія I, і відмінні від аннулетів двох інших варіантів м. д. Мухаммадія I.

Далі, при загальній схожості почерку, можна відзначити, що характерна лігатура «ЛА» (ل) має більш вузьку базу, більш витягнуті кінці на обговорюваному нісфі та на дирхамі м. д. Мухаммадія II, а також відрізняється від більш широкої бази і більш коротких кінців відповідної лігатури на всіх трьох варіантах дирхамів м. д. Мухаммадія II, а також відрізняється від ширшої бази і коротших кінців відповідної лігатури на всіх трьох варіантах дирхамів м. д. Мухаммадія I.

Також на користь того, що обговорювану монету слід віднести саме до карбування провінції Армінія, свідчить визначений факт карбування саме в цьому регіоні²⁶ інших відомих екземплярів фракційних номіналів аббасидських срібних монет досліджуваного періоду. Нагадаємо, що тут йдеться про згадані вище монети монетних дворів Ма'дан Баджунайс та Арран.

Таким чином обговорювану монету цілком слушно слід віднести саме до карбування м. д. Мухаммадія II, що відповідає срібній шахті Баджунайс.

²⁴ Zeno, # 83300.

²⁵ Album Rare Coins. Fixed Price List # 219. Позиція 51695.

²⁶ Невелику провінцію Арран часто розглядали як частину більшої провінції Армінія.

Поки що відкритим залишається питання про причину появи монет фракційного номіналу та їхню роль у загальній системі грошового обігу Аббасидського халіфату. Велика рідкісність подібних знахідок свідчить про обмеженість монетних випусків, а розташування монетних дворів – про спрямованість цих монет на локальні потреби таких провінцій, як Армінія, або навіть на забезпечення торгівлі з північними сусідами халіфату (деякі монети також мали донативне призначення).

Так, за широким колом знахідок відомо про обіг на землях, підконтрольних Хозарському каганату, включаючи територію сучасної України, так званих «резан» – фрагментів куфічних дирхамів у вигляді половинок та ще дрібніших фракцій. Можливо, є сенс порівняти параметри обговорюваних фракційних номіналів з відомими нам параметрами різан або навіть обрізаних по колу куфічних дирхамів, або їхніх імітацій, які гіпотетично можливо віднести до грошового обігу Сіверянського племінного союзу.

Автор може тільки сподіватися, що майбутні дослідження дадуть змогу підтвердити або спростувати висунуті ним тези.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Нумізматичні аукціони

1. Аукціонний дім Dr. Busso Peus Nachf. 16 червня 2020 р. Аукціон 426. Лот 454. URL: <https://peus-muenzen.aux.de/Auktion/KatalogArchiv> (дата звернення: 02.11.2023).
2. Аукціонний дім Dr. Busso Peus Nachf. 04 листопада 2020 р. Аукціон 427. Лот 735. URL: <https://peus-muenzen.aux.de/Auktion/KatalogArchiv> (дата звернення: 02.11.2023).
3. Аукціонний дім Leu Numismatic. 24 жовтня 2020 р. Аукціон 7. Лот 2073. URL: <https://leunumismatik.com/en/lot/19/2073> (дата звернення: 08.11.2023).
4. Аукціонний дім Leu Numismatic. 24 травня 2021 р. Веб-аукціон 16. Лот 4419, Лот 4445. URL: <https://leunumismatik.com/en/auction/26/> (дата звернення: 08.11.2023).
5. Аукціонний дім Leu Numismatic. 26 лютого 2022 р. Веб-аукціон 19. Лот 3601. URL: <https://leunumismatik.com/en/lot/31/3601> (дата звернення: 10.11.2023).
6. Аукціонний дім Spink & Son. 29 квітня 1987 року. Аукціон 57. Лот 355. URL: <http://www.spink.com>
7. Аукціонний дім Stephen Album Rare Coins. 1 грудня 2006 р. Fixed Price List # 219.

Позиція	51695.
---------	--------

 URL: http://db.stevealbum.com/php/lot_rtl.php?site=1&lang=1&sale=219&lot=272 (дата звернення: 30 жовтня 2023 р.).
8. Аукціонний дім Stephen Album Rare Coins. 26 січня 2023 р. Аукціон 45. Лот 246. URL: <https://www.sarc.auction/ABBASID-al-Rashid-786-809-AR-dirham-1-27g-Madinat-al-Salam-AH192-VF i47284267> (дата звернення: 07 листопада 2023 р.).

Web-сторінки

1. American Numismatic Society, MANTIS: A Numismatic Technologies Integration Service. URL: <https://numismatics.org/collection/1953.27.1> (дата звернення: 30 жовтня 2023 р.).
2. Нумізматична он-лайн база даних східних монет ЗЕНО. (дата звернення: 01.11.2013).

References

- Abdullah, A.** (2020). The Islamic Monetary Standard: The Dinar and Dirham. (6). 1–29. [in English].
- al-Baladhuri, A.** (1924). Kitab futuh al-buldan (The Origins of Islamic States) / Trans. from the Arabic Francis Clark Murgotten. Part II. New York. [in English].
- Album, S.** (2011). Checklist of Islamic Coins (3rd edition). Santa Rosa (CA). [in English].
- Bates, M.** (2011). A Second Muḥammadiyya, and the Four Mints of the Bājunays Mine. JONS. (209). 14–17. [in English].
- Lemberg, E. M.** (2015). Raneē neizvestnyj nominal abbasidskoj serebranoj monety pervogo perioda chekana monetnogo dvora Arran. Rasmir: Shidna numizmatika. (2). 16–25. [in Russian].
- Malek, Hodge M., Ashton & Richard** (2004). The Dābūyid Ispahbads and Early 'Abbāsīd Governors of Tabaristān: History and Numismatics. United Kingdom: Royal Numismatic Society. [in English].
- Miles, G.** (1938). Numismatic History of Rayy. Numismatic Studies, American Numismatic Society. New York [in English].
- Preslavnyi Koran** (2015). Pereklad smysliv ukrainskoiu movoiu. Pereklav z arabskoi Mykhailo Yakubovych. Vydavnytstvo «Osnovy» [in Ukrainian].
- Vardanyan, A.** (2011). Islamic Coins Struck in Historic Armenia. Volume I. Arminiya, Arran (Madinat Arran), Bardaa, Dabil, Harunabad / al-Haruniya and Maden Bajunays. Early Abbasid Period (142–277 AH / 759–891 AD). Yerevan. [in English].